

נשיא בעמך - בעושה מעשה עמך

האם יש לכבד מנהיג שאינו שומר תורה ומצוות? האם האיסור שבפסוק: "ונשיא בעמך לא תאר" (שמות כב, כז) חל גם עליו? חז"ל דרשו שאיסור קללה חל רק על נשיא ש"עושה מעשה עמך", והם אף הרחיבו את הענין גם באשר לאיסור הכאה, וכן דרשו דרשה זו ביחסם של בניס להוריהם. מהי הגדרת עושה מעשה עמך? מיהו שאינו עושה מעשה עמך? האם כשעבר עבירה אחת בלבד כבר נקרא שאינו עושה מעשה עמך, או רק אם רגיל בעבירות? האם יש הבדל בין מי שעובר על איסור תורה לבין העובר על דברי חכמים? האם חומרתה של העבירה משפיעה על הדין? באשר לאיזה תחום מוגדר נאמרה הלכה זו: האם זה אומר שאין לכבדו כלל? האם אין להתחשב בו יותר כמלך? בשאלות אלו עוסק מאמר זה.

א. האישים

1. מלך, נשיא שבט, וכל מנהיג ציבורי

הפסוק: "ונשיא בעמך לא תאר" (שמות כב, כז), מורה על איסור קללת נשיא¹. התוספת 'בעמך' באה ללמד, עפ"י דברי חז"ל במכילתא (שם), שהאיסור בתוקפו רק אם הנשיא נוהג כראוי: אי נשיא - יכול כאחאב וחבריו? תלמוד לומר 'בעמך'. לא אמרתי אלא כל זמן שנוהגין כמנהג עמך².

1. רמב"ם, ספר המצוות, לא תעשה שטו. המקלל מלך או נשיא סנהדרין נידון במשפט הסנהדרין, ואשר על כן עוסק הרמב"ם בזה בהלי סנהדרין כו, א-ו. הקללה היא בשם ה' או בכינוי, ויש צורך בעדים והתראה. במאמרנו זה לא נעסק בתוכנה של הקללה.
2. במכילתא דרשב"י ובמדרש הגדול הגירסא היא: "פרט לשפירשו מדרכי ציבור כירבעם בן נבט". גירסת הרמב"ן בהשגות לספר המצוות 'לא תעשה שיח ושיט' היא: "יכול כאחז וחבריו". כך גורס גם רבנו מיוחס

בגמ' בבא בתרא (ד, א)³. מסופר שהורדוס הרג את כל החכמים, והשאיר מהם את בבא בן בוטא, לאחר שעקר את עיניו. הורדוס בא לפני בבא בן בוטא, שלא ידע מי יושב לפניו, והציע לו לקלל את המלך.

אמר ליה (בבא בן בוטא): כתיב "גם במדעך מלך אל תקלל" (קהלת י, כ). אמר ליה: האי לאו מלך הוא⁴. אמר ליה: ולהוי עשיר בעלמא, וכתוב: "ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר" (שם). אמר לו: בעושה מעשה עמך, והאי לאו עושה מעשה עמך.

מכאן שהלאו לקלל נשיא הוא רק אם הוא נוהג כראוי. אך אם אינו נוהג כראוי, כדוגמת הורדוס שהרג את כל החכמים בדורו, אזי לא חל לאו זה. כמו כן, לאו זה חל על כל בעל שררה שהיא, ובלבד שנוהג כראוי. כך כתב הרמב"ם בספר המצוות, לא תעשה שטז:

כי ענין לאו זה שהוא מזהיר שלא לקלל כל מי שיש לו הממשלה לצוות, והוא במעלה העליונה, בין שהיתה מעלה שלטונית או מעלה תוריית והוא ראש הישיבה... והעובר על לאו זה לוקה⁵.

לרמב"ם, הפסוק בא ללמד על איסור קללה למלך, וחכמים הרחיבו אותו על נשיא הסנהדרין. הרמב"ם הוסיף עוד, שיש להרחיב את האיסור ביחס לכל מנהיג - שילטוני או תורני - בעל השררה הגבוהה ביותר. הרמב"ם פסק כך גם בהל' סנהדרין כו, א, וכך כתב גם 'החינוך' במצוה עא, וה'כפתור ופרח' פרק מד. כך גם מתרגם אונקלוס בשמות שם: "ורבא בעמך לא

בפירושו לתורה. וע"ע בנוסח הישאלתות' סי' קלד, תורה שלמה שמות כב אות תסג.

3.

וכן בילקוט שמעוני פרשת שופטים רמז תתקיג.

4. הורדוס לא נחשב למלך בעיניו של בבא בן בוטא, מפני שהוא בא ממשפחת עבדים, ועבד אינו יכול למלוך, כדברי הגמ' בברכות (מט, א): "תורה ומלכות, לפי שאינן לא בנשים ולא בעבדים" (אך עיין ביאור שמח' הלי מלכים א, ה שפירש שהכוונה היא שנשים ועבדים אינם מצויים במינוי מלך. כך פירש גם בימרחשת' ח"א, כב, ה). הרמב"ם בהל' מלכים א, ד-ה אינו מזכיר עבד בין פסולי מלוכה, וע"ע ב'הגהות מימוניות' ובהגהות בעל 'הליכות עולם' (המופיעות בסוף הרמב"ם) שהעירו על כך. וע"ע ב'תורת המלך' לרב גרשון אריאלי (עמ' יב-יג, טו-יז). עוד נעיר שבגמ' במכות (ה, ב) יש דיון בשאלה האם מותר לקלל עבד, והאם הוא נכלל בגדר 'עמך', ע"ש במפרשי הגמרא.

5.

כך כתב גם הרמב"ם ברשימת המצוות שבפתיחת היד החזקה, מצוה שטז. הרמב"ם מתייחס במספר מקומות לענין השימוש בשם נשיא. יש מקומות שבהם כותב הרמב"ם 'נשיא' באופן כללי, ויש מקומות שבהם הוא מפרט למי כוונתו. עיין ברמב"ם בהל' סנהדרין א, ג; הלי קידוש החדש ד, יב; הלי שגגות טו, ו; הלי אבל יד, כה-כו; שו"ת הרמב"ם סי' רנ, שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' ד; רמב"ן לשמות כב, כז; רד"ק לבראשית ו, ב; 'תורת שלמה' שמות כב אות תנד; שו"ת 'ציץ אליעזר' ח"יב סי' סד ד"ה ודבר זה; בספר 'ישועות עוזו' במאמרו של ד"ר איתמר ורהפטיג 'יודוד עבדי נשיא בתוכם' עמ' 329-338; 'חקרי זמנים' לרב ד"ר אלטר הילביץ חלק ג עמ' עד-עט. ובמאמרי בתחומין יט 'פגיעה במנהיג ציבורי עמ' 29-30.

תלוט", ומשמע שאין הכוונה דוקא למלך.

לדעת הימנחת חינוך' במצוה עא, הלאו הוא גם כלפי נשיא שבט, והר"מ פיינשטיין⁶ מחדש שאין גם צורך שנשיא השבט ישלוט בכל השבט, אלא גם על נשיא כדוגמת חניאל בן אפרוד שהיה נשיאו של חצי שבט מנשה (במדבר לד, כג) חל האיסור. אמנם המהר"ם שיק על ספר המצוות (מצוה עא, א) טוען שמלשון הכתוב "ונשיא בעמך" משמע שהאיסור הוא דוקא כלפי מי שהוא גדול לכלל העם, דהינו מלך או ראש הסנהדרין, ולא נשיא של שבט אחד. לפי דעתו, איסור הקללה מתייחס לבעל תפקיד ציבורי-ממלכתי. דברים אלו הם בניגוד לאמור בשו"ת הראני"ח (סי' קיא)⁷, הכותב שאיסור קללה מתייחס לכל ממונה על הקהל. ועי' עוד בשו"ת יחיים ביד' סי' נז.

בחידושי ר' חיים הלוי מבריסק על הש"ס (סטנסיל) עמ' קעד-קעה כותב שכוונת הפסוק "ונשיא בעמך לא תאר" היא על כל מי שנושא שם זה, גם בזמן שהסנהדרין איננה יושבת בלשכת הגזית, כגון ר' יהודה הנשיא שהיה כפוף לריש גלותא (הוריות יא, ב). זהו דין בעצם הגברא שנושא תואר זה.

מכאן שהלאו "ונשיא בעמך לא תאר" מתייחס לכל בעל שררה ציבורית-לאומית, שבטית או עירונית מקומית⁸, ובלבד שעושה מעשה עמך.

באשר לפסיקת הלכה למעשה בענין זה, הרמב"ם בהל' סנהדרין (כו, א-ב) לא התייחס בדבריו לסוגיית "עושה מעשה עמך" ביחס למלך-נשיא. הרדב"ז שם תמה מדוע, וביהגהות מימוניות' הסביר בדעת הרמב"ם, שאיסור קללה הוא בעושה מעשה עמך, אף על פי שאין זה כתוב במפורש ברמב"ם. על ענין זה העיר גם ב"שער המשפט" (סי' כז, א). ובחידושי ר' מאיר שמחה לסנהדרין פה, ב כתב אף הוא שהרמב"ם לא הזכיר ענין זה להלכה במלך, אף שהזכיר זאת בהל' ממרים (ו, יא) לענין אב ואם (ר' להלן בסעיף הבא). ובעל 'כנסת הגדולה' כתב שהרמב"ם סמך על מה שכתב בענין זה בהל' ממרים. אכן, במנין המצוות שבפתיחה להל' סנהדרין כתב הרמב"ם: "שלא לקלל אדם משאר בני ישראל הכשרים", והעיר על כך הרב יוסף קאפח בפירושו שם.

לפיכך, אע"פ שהרמב"ם לא הביא להלכה את דרשת חז"ל "נשיא בעמך - בעושה מעשה

6. ב'דברות משה' לבבא בתרא (סוף פרק א הערה יג).

7. הובאו דבריו ב'קצות החושן' סי' כז.

8. מכאן שלא זו חל גם על מנהיגי ציבור כמו נשיא מדינה, ראש ממשלה וכד'. בענין תוקפו ומעמדו של מנהיג שאיננו מלך עסקו רבים, והמקובל הוא: "ודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים" (הראי"ה קוק, שו"ת 'משפט כהן' עמ' שלז). עיין במאמרי ב'תחומין' יח 'בחירת מנהיג ציבור ומעמדו', עמ' 443-447.

9. בשו"ת 'קול מבשר' לר"מ ראטה (ח"א סי' עז) דן על חיוב קריעה עם מותו של נשיא מדינת ישראל מר חיים ויצמן: "ומה שצריכים 'עושה מעשה עמך' כתבו הפוסקים שזה ממעט רק הפורשים מדרכי ציבור

עמך", ביחס לנשיא-מלך? - אנו נברר את העקרונות העולים מדברים ברורים שכתב בענין אב ואם שאינם עושים מעשה עמך, ומשם נלמד לענין נשיא.

2. אב ואם

כאמור, חז"ל הרחיבו את דין "בעושה מעשה עמך" שנאמר לגבי קללת נשיא, גם למערכת הדינים שבין הורים וילדיהם. כך נאמר בגמ' בסנהדרין:

תא שמע: היוצא לההרג ובא בנו והכהו וקללו חייב. בא אחר והכהו וקללו פטור... אחר היינו טעמא דפטור דאמר קרא: "ונשיא בעמך לא תאר" - בעושה מעשה עמך. התינוח קללה, הכאה מנלן? דמקשינן הכאה לקללה. אי הכי בנו נמי? כדאמר ר' פנחס כשעשה תשובה, הכא נמי כשעשה תשובה. אי הכי אחר נמי? אמר רב מרי 'בעמך' במקוים שבעמך. אי הכי בנו נמי? מידי דהוי לאחר מיתה.

(סנהדרין פה, א)

רש"י מסביר שביחס לקללת נשיא כתוב 'בעמך', ומנשיא למדנו לאב ואם. אמנם ביחס להכאת אב ואם לא נאמר דין 'בעמך', ועל כך מקשה הגמרא: "הכאה מנלן?". תשובת הגמרא היא שלומדים במה מצינו או בהיקש, שהרי דין מכה אביו ודין מקלל אביו נכתבו בפרשת משפטים זה ליד זה, כשפסוק אחד מפסיק ביניהם (שמות כא, טו-יז), ומכאן שעקרון 'בעמך' שחל על קללה יחול גם על הכאה. כמו כן על הבן חל האיסור לקלל את אביו או להכותו גם לאחר מיתה, וממילא גם בשלב שבו נגמר דין האב למיתה. לעומת זאת, אדם זר מוזהר בלאו זה רק על מי שראוי להתקיים, דהיינו לחיות לאורך זמן, ולא על מי שנגמר דינו למיתה¹⁰.

לגמרי - המומרים, והמוסרים ובעלי העבירות להכעיס. אבל העוברים לתיאבון הם בכלל 'עושה מעשה עמך' וקורעים ומתאבלים עליהם, ובפרט שאמרו וידוי לפני מיתתם כפי הנהוג".

אך בסוף התשובה הוא כותב (פסקה שבמהדורה הראשונה צורפה בפתקית, ובמהדורה השניה הודפסה כהשמטה): "בענין הדין של 'עושה מעשה עמך' יש ספיקות ופקפוקים, וחיוב קריעה רק מדרבנן, וספיקו לקולא. עיין ביאור הגר"א יו"ד סי' שמ ס"ק ה' וס"ק מט, ובמקום שאין צורך יש בזה איסור בל תשחית. לכן יש להימנע מקריעה, ונלאיתי להאריך יותר".

יש להעיר שהרי"א הרצוג, שהפנה את השאלה לר"מ ראטה (פסקים וכתבים יו"ד, ה, עמ' שצ-שצד), לא עסק כלל בנקודה זו, אלא כתב: "ומובן מאליו שאפילו אם אין חיוב גמור, עיין לעיל, שהרשות לכל אדם לקרוע על נשיא המדינה, שהוא בבחינת מלך ישראל, ששורפין על המלכים ואין בזה בל תשחית. ואם כי נשיא המדינה אינו מלך ממש והוא רק לזמן, אבל ודאי שחייבים בכבודו באופן מיוחד בחייו ולאחר מותו, שכבודו הוא כבוד האומה".

כך כתב גם בשו"ת 'בית מרדכי' לר"מ פוגלמן (סי' פג): "שהנשיא במדינת ישראל המחודשת עומד במקום מלך, ואנו חייבים לכבדו בכל הכבוד שאנו מכבדים מלך".

10. בשו"ת רדב"ז ו סי' ב אלפים רצה עוסק בהסבר הפסוקים בפרשת משפטים שם. ועיי' ביאור החיים ויקרא יט, ג ובספרו 'ראשון לציון' יו"ד עמ' צו.

ג. היתר לכתחילה או פטור מעונש?

בעקבות הגמרא בסנהדרין פסק הרמב"ם:

מי שהיו אביו ואמו **רשעים גמורים ועוברי עבירות**, אפילו נגמר דינם להריגה והם יוצאים ליהרג, **אסור להכותם ולקללם**. ואם קילל או חבל בהן פטור. ואם עשו תשובה - הרי זה חייב ונהרג עליהן אע"פ שהרי הם יוצאין למיתה. (ה' ממרים ה, יא)

כך נפסק להלכה גם בטור ובשולחן ערוך יורה דעה רמא, ד. הפוסקים הבינו שכל הדיון בגמרא הוא בשאלה אם יהיה חייב מלקות או לא, אך האיסור לקלל או להכות אביו ואמו יהיה קיים גם אם לא עשו תשובה. כך עולה גם מהגמ' ביבמות כב, ב האומרת שכל בן חייב אם הכה או קילל את אביו, כולל בן ממזר. הגמ' שם שואלת מדוע חייב הממזר, והלא כתוב: "ונשיא בעמך" (והלא זה בא על הערוה והוליד ממזר - רש"י)? תשובת הגמרא היא שהמדובר במקרה שעשה האב תשובה, על אף שאי אפשר לתקן את החטא עצמו, שהרי ממזר הוא בגדר "מעוות לא יוכל לתקון"¹¹. הרי"ף ביבמות (ה, א) פסק: "קרי כאן 'ונשיא בעמך לא תאר - בעושה מעשה עמך', בשעשה תשובה. הני מילי לענין חיובא, אבל לענין איסורא אפילו לא עשה תשובה אסור לו לבן להכותו לאביו ולקללו".

וכך כתב הרמב"ם בהל' ממרים (ו, יא) באשר לבן ממזר: "הממזר חייב בכבוד אביו ומוראו, אע"פ שהוא פטור על מכתו ועל קללתו עד שיעשה תשובה". וציין היכסף משנה שם ששיטת הרמב"ם היא כשיטת הרי"ף. וכן הביאו את דברי הרי"ף להלכה, הרא"ש (יבמות פ"ב אות ג), הנימוקי יוסף, המרדכי (פ"ב אות יג), והמאירי (מהד' מכון התלמוד, עמ' 92). כדברי הרי"ף משמע גם בישאילתות' שאילתא קלד, ע"ש ב'העמק שאלה' אות ב, ובשו"ת הרשב"ש סי' פז. הרא"מ שך ב'אבי עזרי' על הרמב"ם בהל' ממרים (ו, יא) שואל מה הסברה לחלק בין האיסור לבין חיוב העונש? ותשובתו היא שמהפסוק "מקלל אביו ואמו מות יומת" אפשר ללמוד שאסור לקלל אב, ושם לא נאמר התנאי של עושה מעשה עמך. אבל האזהרה, הדרושה לעונש המיתה ("לא ענש אלא א"כ הזהיר") נלמדת מהפסוק "לא תקלל חרש... ונשיא בעמך לא תאר", ואם אינו עושה מעשה עמך אינו בכלל האזהרה המחייבת עונש. דברים דומים כותב בשו"ת 'עמודי אורי' סי' קטז.

אלא שמדברי התוספות ביבמות כב, ב ד"ה כשעשה, משמע שאם האב לא עשה תשובה, יהיה הבן **רשאי** לקללו, ומכאן שזהו היתר ולא רק פטור. כך עולה גם מהרי"ן בחידושו לסנהדרין

11. וכך מובא גם בילקוט שמעוני חלק א רמז שנא ורמז תתקלא.

פה, ב, וכך כתב המרדכי ביבמות ס"י יג בשם ר"ת, וכן ה"יראים" ס"י קעד. וכך סובר גם בשו"ת הרדב"ז (כת"י, ח, ס"י קסז), ובשו"ת מהרי"ט (ח"א ס"י קז). וכך הבין הגר"א בשו"ע יו"ד ס"י רמא, ו.

אך ב'עינים למשפט' ביבמות כב, ב כתב שאף אם לא עשה תשובה בכל זאת אסור לקללו, אם כי לא חייב מלקות, וציין שכך סתמו כל הפוסקים שלא כתוסי. וכך כתב גם ב'עינים למשפט' בסנהדרין פה, ב.

כאמור לעיל (פסקה א1), הרמב"ם לא הביא להלכה את הדרשה "נשיא בעמך - בעושה מעשה עמך" באשר לנשיא, וממילא אין התייחסות בדברי הרמב"ם לשאלה האם זהו היתר או רק פטור.

הרב עזרא בצרי בספרו 'דיני ממונות' (חלק ד עמ' נב-נו) האריך לדון בענין, וכתב:

במה שאנו אומרים שאינו חייב עליו על קללתו - לא מחמת שפקע ממנו שם מלך לגמרי, שאם כן היה מותר לכתחילה לקללו, ואילו ממה שכתבו שאסור, ומדאורייתא משמע שאסור, נמצא שם מלך עליו, רק כיון שהוא רשע לא רצתה התורה לחייב את המקללו מיתה... אבל מכל מקום אסור לקללו שעדיין מלך הוא.

לפי דעתו, גם לשיטת התוס' ביבמות יש לומר ביחס למלך, מאחר שדברי התוס' ביבמות שם הם לשיטת ר"ת, ומצינו בתוס' בסנהדרין כ, ב בשם ר"ת שלאחאב יש דין מלך על אף שהוא רשע. אלא שיש ליישב בדוחק ולומר, שאפילו הוא רשע יש לו דין מלך, וכוונת התורה לומר שנשיא צדיק אל תקלל ונשיא רשע מותר לקלל, אבל עדיין שמו נשיא אף שהוא רשע. ומכל מקום קשה מזה שמצינו מקורות רבים המורים על כך שיש לכבד מנהיג רשע, וממילא אסור לקללו¹².

אף הוא מסכם ואומר שעל כל פנים רוב הפוסקים לא פסקו בענין כבוד אב רשע כשיטת ר"ת, אלא כרי"ף ורמב"ם, וממילא כך יפסוק הרמב"ם בענין זה גם לענין נשיא.

הרב שאול ישראלי זצ"ל כותב בהערותיו לקובץ 'בצומת התורה והמדינה' (ח"א עמ' 316) שמלך שאינו עושה מעשה עמך מותר לקללו, והוכיח זאת מהמקרה של הורדוס, בבבא בתרא (ג, ב - ד, א)¹³. אולם, לפי האמור גמ' זו לא נפסקה להלכה, ולא ניתן להסיק ממנה שמותר לקלל מלך שאינו עושה מעשה עמו.

נוסיף עוד, שלא סביר להשוות בנקודה זו בין קללת אב לקללת נשיא מסיבה אחרת: המקלל מלך בשם ה' או בכינוי נידון במשפט הסנהדרין, כפסיקת הרמב"ם בהל' סנהדרין כו, א-ו,

12. בענין זה נוסף להלן פסקה ד. ועיין במאמרי המצוין לעיל בהערה 5 בעמ' 33-35.

13. עי"ע בדבריו שם עמ' 372.

ואילו מי שמקלל או מבזה מלך שלא בשם ה', נידון במשפט המלך. כך כותב הרמב"ם בהלי מלכים ג, ח: "כל המבזה את המלך או המחרף אותו יש למלך רשות להרגו כשמעי בן גרא". לא הגיוני שמקלל מלך בשם ה' יהיה פטור מעונש, אף כי יעבור על איסור "ונשיא בעמך לא תאר", ואילו מבזה או מחרף מלך שלא בשם ה', יהיה אפשרות למלך להרגו. בבן המקלל את אביו הרשע, אין ענישה מקבילה נוספת, ולכן ייתכן שיהיה פטור מעונש אבל אסור, אך לא כן באשר למלך.

ג. חומרת העבירות ותדירותן

מהמקורות שעסקנו בהם עד כה ניתן ללמוד מספר עקרונות באשר לשאלה, מאיזה שלב נחשבים נשיא, או אב ואם, ל"אינם עושים מעשה עמך". מהגמ' בבבא בתרא (ד, א) עולה שהורדוס לא נחשב לעושה מעשה עמך מאחר שהרג את החכמים, שזוהי כמובן עבירה חמורה ביותר, אם כי מהמסופר שם וממקורות נוספים עולה שבאופן כללי הוא היה מושחת ובעל תאוות. מהגמ' ביבמות (כב, ב) העוסקת בבן ממזר עולה שבשל עבירה אחת הוא נקרא אינו עושה מעשה עמך. השאלה היא האם בגלל חומרת המעשה הוא נקרא כך, או שבכל עבירה שעבר, אפילו פעם אחת, הוא נקרא כך. הגמ' בסנהדרין פה, א עוסקת בבן המכה או המקלל את אביו היוצא להיהרג. גם כאן עוסקים בחטא חמור, שהרי נגזר עליו עונש מיתה בבית דין. ברם, במשנה בבבא מציעא מד, א שנינו:

נתן לו מעות ולא משך הימנו פירות, יכול לחזור בו. אבל אמרו: מי שפרע מדור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדיבורו.

ובגמ' שם מח, ב:

איתמר אביי אמר אודועי מודיעינן ליה (דע שאם תחזור סופך להיפרע ממך - רש"י), רבא אמר מילט לייטינן ליה. אביי אמר אודועי מודיעינן ליה דכתיב: "ונשיא בעמך לא תאר". רבא אמר מילט לייטינן ליה דכתיב "בעמך" - בעושה מעשה עמך (והאי לאו עושה מעשה עמך דכתיב שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב - רש"י).

רבא מוכיח דבריו מר' חייא בר יוסף שנתנו לו כסף תמורת מלח, והמלח התייקר. ר' חייא בר יוסף רצה לבטל את המקח כדי שלא יפסיד, ואמר לו ר' יוחנן שיתן להם את המלח מפני שאם יבטל המקח, יקבל עליו "מי שפרע". מכאן מסיק רבא, שמדובר במשנה על קללה ולא על הודעה, שהרי ר' חייא בר יוסף היה תלמיד חכם וידע את הדין. אך הגמ' דוחה את דברי

רבא באמרה שלא ייתכן שר' חייא בר יוסף הסכים לקבל על עצמו קללה, ולבסוף הגמי מעמידה את הדו-שיח שבין ר' חייא בר יוסף ור' יוחנן בשאלה האם ערבון קונה רק כנגדו או כנגד כולו.

מכל מקום מדברי רבא משמע שאף אם עבר עבירה מדברי סופרים ואפילו פעם אחת, הוא נקרא אינו עושה מעשה עמך. ואכן כך כותב הרי"ף שם (כט, א): "ושמעין מהא, דכי האי גוונא לא עושה מעשה ישראל הוא", וכך כותב גם המאירי שם מח, א.

התוס' שם (בד"ה בעושה) מעירים, שבמקרה זה אין הכוונה שיהיה מותר לקללו בחינם, כי אם לקללו על המקח הזה במי שפרע. והמהרש"א מעיר על דברי התוס', שאכן בדרך כלל במקומות אחרים, מותר לקלל סתם מי שעבר עבירה¹⁴, אבל כאן אין זה כך, שהרי גם לפי רבא לא מסתבר שר' חייא בר יוסף היה מסכים שיוכלו לקללו סתם, אלא רק על הענין הזה. כך פירש גם המהר"ם שיף שם. יש להוסיף ששם הכוונה שהדיין אומר לו "מי שפרע", כדוגמת המקרה המובא שם שר' יוחנן אמר זאת לר' חייא בר יוסף¹⁵.

הריטב"א שם מסביר שאב"י איננו חולק עקרונית על הדרשה של "עושה מעשה עמך", אלא שכאן שר' חייא בר יוסף רצה לחזור בו מחמת יוקרא וזולא או משום שכבר לא היה צריך את המלח - לא יצא מכלל שארית ישראל. יש מהאחרונים שהסבירו שדברי הריטב"א משלימים את דברי התוס'¹⁶.

רבינו חננאל, הרי"ף (כט, א) והרא"ש (סי' י) פסקו כרבא.

מגמרא אחרת ניתן ללמוד דבר נוסף. הגמי בבבא קמא צד, ב (ובבבא מציעא סב, א) עוסקת בחובת הבנים להחזיר גזלה של אביהם לאחר מותו. וכך נאמר שם:

הניח להם אביהם פרה וטלית וכל דבר המסוים חייבים להחזיר מפני כבוד אביהם... איקרי כאן "ונשיא בעמך לא תאר" בעושה מעשה עמך (וזה לא עשה מעשה עמו ואין חייבים בכבודו - רש"י)!! כדאמר רב פנחס בשעשה תשובה, הכא נמי בשעשה תשובה. אי עשה תשובה מאי בעי גביה, איבעי ליה לאהדורי? שלא הספיק להחזיר עד שמת.

הינימוקי יוסף (לג, ב) והרא"ש (פ"ט סי' ב) כותבים שמהגמי שם העוסקת בגזלן היה ניתן

14. דברי התוס' בב"מ כאן על פי הסברו של המהרש"א מתאימים לשיטתם ביבמות כב, ב, ולפיו כשאינו עושה מעשה עמך מותר לקלל ולהכות ואין זה פטור. ע"ע ביספר הישר לר"ת חלק התשובות סי' פז.

15. הראשונים נחלקו בשאלה האם הקללה היתה בנוכח, ישירות אליו, כשיטת הרא"ש המובא בטור חו"מ סי' ד, או שמדובר על אמירה כללית, כשיטת הרמב"ם בהל' מכירה ז, א.

16. ע"ש בילחם אבירים וביקיקיון דיונה, מובאים באוצר המפרשים בבבא מציעא שם, עמ' קפז הע' 7, ובינחלת משה' שם. על השאלה איך הסכים ר' חייא בר יוסף להיות בדין "מי שפרע" עיין בתוס' הרא"ש ובימעייני החכמה' שם, ובשו"ת 'אורח משפט' לראי"ה קוק חו"מ סי' טז.

להוכיח ש"אינו עושה מעשה עמך" זהו אדם הרגיל בעבירות, כדוגמת גזלן שרוב עסקו בכך, וכדברי התוס' שם ד"ה בימי. אמנם מה'שיטה מקובצת' שם בשם גאון אפשר להבין שאפילו על גזל אחד נחשב גזלן. גם מהגמ' ביבמות כב, עולה שאפילו אם בא פעם אחת על ערוה באקראי נחשב כבר לאינו עושה מעשה עמך.

טעם הדבר הוא שכיון שבידו לעשות תשובה ואינו עושה, אין זה נחשב אקראי. כך מסביר זאת ה'קובץ שיעורים' שם (אות קד-קו), ומאריך להוכיח דבריו ממקורות אחרים העוסקים בהשלכות אחרות של "אינו עושה מעשה עמך".

ה'ימנחת חינוך' במצוה מח אות ד מסתפק בהגדרת "אינו עושה מעשה עמך", ועל פי המקורות דלעיל כותב: "שכל עבירה שעבר במזיד, אפילו מצות עשה, הוי ליה אינו עושה מעשה עמך, וצ"ע בזה". ושם באות טו כותב שאף אם עבר עבירה בשוגג ולא עשה תשובה כשנודע לו, נקרא אינו עושה מעשה עמך.

ובמצוה רס אות יז מסתפק ה'ימנחת חינוך' בשאלה האם אינו עושה מעשה עמך זהו רשע מפסולי עדות, ודוקא אז אינו חייב אם קיללו, אבל אם אינו פסול לעדות, אלא שעבר על לאו שאין בו מלקות שאינו נקרא רשע, יהיה המקללו חייב. בסופו של דבר הוא מסיק: "ואפשר כיון דמבואר בלשון 'עושה מעשה עמך', כל שעבר איזה עבירה, ואפשר אף עבירה דרבנן, הוא בכלל אין עושה מעשה עמך עד שיעשה תשובה". בדברי ה'ימנחת חינוך' דן בספר 'חושן אהרן' לחושן משפט ס"י כז, א. בשו"ת 'שבט הלוי' (ח"ב יו"ד ס"י קיב, ה) כותב שאינו עושה מעשה עמך זהו אדם הרגיל בעבירות¹⁷.

מהמקורות הללו ניתן לסכם וללמוד את ההגדרות הבאות:

יש מקרים שאם אדם עבר עבירה פעם אחת ייחשב כ'אינו עושה מעשה עמך', בעבירה חמורה כגון בא על הערוה והוליד ממנה ממזר (יבמות כב, ב), או עבירה שחייבים עליה מיתה (סנהדרין פה, ב ובבא בתרא ד, א), או אדם שפרוץ בעבירות כמו גזל, עריות וכד' (בבא קמא צד, ב). ויש מקרים שבהם אדם עבר עבירה פעם אחת מדברי סופרים - והוא ייחשב כ'אינו עושה מעשה עמך', אך זאת רק לצורך הענין המסוים הזה, ורק לדיינים יהיה מותר לקללו ב"מי שפרע" (בבא מציעא מח, ב).

ד. כבוד ומורא אב שאינו עושה מעשה עמך

כאמור לעיל (פסקה ב) דרשת הגמ': "בעמך - בעושה מעשה עמך", באה, לשיטת רוב הפוסקים, לפטור את המקלל והמכה ממלקות, אך האיסור עדיין קיים. מה באשר לחובה לירא ולכבד

17. הימנחת חינוך עוסק בענין גם במצווה רלא, באיסור שלא לקלל אף אחד מישראל.

את מי שאינו עושה מעשה עמך? ביחס לבן ממזר כותב הרמב"ם בהל' ממרים ו, יא:

הממזר חייב בכבוד אביו ומוראו, אף על פי שהוא פטור על מכתו ועל קללתו עד שיעשה תשובה, שאפילו היה אביו רשע ובעל עבירות מכבדו ומתיירא ממנו. ראה אותו עובר על דברי תורה, לא יאמר לו: אבא עברת על דברי תורה, אלא יאמר לו: אבא, כתוב בתורה כך וכך, כאילו הוא שואל ממנו לא כמזהירו.

הרדב"ז (שם) מסביר: "דבהכאה וקללה כתיב עמך, ובכבוד ובמורא לא כתיב עמך". ה'אור שמח' (שם) מוכיח שדברי הרמב"ם מוכרחים ממהלך הסוגיה. כך גם הבין ה'מחנה אפרים' (שם).

הב"ח (יו"ד סי' רמ) כותב:

יראה דעת הרמב"ם ממה שדרשו בבראשית רבה (לט, ז) על "וימת תרח בחרן" – ולמה הקדים הכתוב מיתתו של תרח ליציאתו של אברהם? שלא יהא הדבר מפורסם לכל, ויאמרו לא קיים אברהם את כיבוד אביו שהניחו זקן והלך לו. והשתא קשה: מה חשש איכא שיאמרו, הלא כיון דתרח רשע היה ועובד ע"ז, לא היה חייב בכבודו, אלא בעל כרחך דבכל ענין חייב בכבודו.

ב'ברכי יוסף' (סי' רמ אות יא, וסי' רמא אות ד), וכן ב'שירי ברכה' (סי' רמ, ז, וסי' רמא, א) כותב שחייבים הבנים מדאורייתא בכבוד הוריהם הרשעים אפילו אם הם עוברים עבירות בפועל גם כעת. וביחשק שלמה' ליבמות כב, ב כתב שאם מזלזלים בכבוד אב רשע, עוברים על איסור דרבנן. בענין זה האריך בספר 'רוב דגן' ליו"ד סי' רמא (הובאו דבריו בספר הליקוטם לרמב"ם).

הטור חולק על הרמב"ם באשר לחובה לכבד אב שאינו עושה מעשה עמך. כאמור לעיל, הטור ביו"ד סי' רמא פסק כדברי הרמב"ם בהל' ממרים ה, יב באשר לאיסור הכאה וקללה כשאביו ואמו רשעים, ופטור המכה והמקלל אם עשה כן. לעומת זאת בסי' רמ, מביא הטור את דברי הרמב"ם בהל' ממרים ו, יא באשר לממזר, וכותב על כך: "ונראה לי כיון שהוא רשע אינו חייב בכבודו, כדאמרינן בבבא קמא צד, ב גבי הניח להן אביהן פרה גזולה חייבים להחזיר מפני כבוד אביהם, ופריך והא לאו עושה מעשה עמך הוא? פירוש: ואין חייבין בכבודו, ומשני: כשעשה תשובה, אלמא כל זמן שלא עשה תשובה אין חייבים בכבודו"¹⁸.

18. היבית יוסף' שם מציין את דברי הרמב"ם, ומביא את מקורו מהגמ' ביבמות כב, ב. הוא מוסיף שכן פסק גם הרי"ף והרא"ש (כמצוין לעיל), ומציין שהתוס' לא כתבו כך. ואולם הוא דוחה את ראיית הטור, ולפי אין מדובר בפרה גזולה אלא בפרה שנטלה בריבית, ע"ש. הבי"ח השיב על דברי היבית יוסף, וכן הידרישה' שם ס"ק ג והט"ז שם ס"ק יז. וע"ע בערוך השולחן' שם לט, בימשה למלך' מלוה ולוה ד, ה, ובשו"ת

הבי"ח שם מסביר את דעת הטור, ומדבריו משמע שאפילו מדרבנן אינו חייב הבן בכבודו, ורק להלקותו ולקללו אסור, אבל מותר לו למנוע עצמו מכבודו ומוראו בשב ואל תעשה. בספר 'ארץ צבי' לרב צבי שכתר (עמ' קצ) מסביר, שחובת כיבוד אב ואם היא חובה שבין אדם לחבירו וכן חובה שבין אדם למקום. חובת הכיבוד שבין אדם למקום נובעת מכך שעל ידי כיבוד האב נמצא שהוא מכבד את ה', וזה רק כשעושה מעשה עמך, אבל במכבד אביו שאינו עושה מעשה עמך, אין זה נחשב ככבוד לה'. לדעתו גם במלך קיימת סברה זו. מלבד החובה לכבד מלך כחיוב בין אדם לחבירו, יש בזה גם חובה מצד בין אדם למקום, שהרי כבודו של מלך הוא כבוד שמים, מאחר והקב"ה ממליך את המלכים ולו המלוכה. נמצא שגם לשיטת הטור יש איסור לקלל ולהכות אב רשע, אם כי פטור, כשיטת הרי"ף והרמב"ם. המחלוקת בין הראשונים היא לענין הכיבוד. לטור – מותר לו למנוע עצמו מלכבד בשב ואל תעשה, ולשיטת הרמב"ם עליו להמשיך ולכבדו. ונראה שהטור הלך בדרכי אביו, שכן בשו"ת הרא"ש (כלל טו, ה-ז) כתב שאם אב או אח גדול אינו עושה מעשה עמך, אין צריך לכבדו.

בשולחן ערוך יו"ד ס"י רמ"א, ד פסק כדברי הרמב"ם בהל' ממרים ה, יב, ובסי' רמ, יח פסק כדברי הרמב"ם בהל' ממרים ה, יא: "ממזר חייב בכבוד אביו ובמוראו, אפילו היה אביו רשע ובעל עבירות מכבדו ומתיירא ממנו".

השו"ע לא ציין בהלכה זו שאסור לממזר להכות ולקלל את אביו אע"פ שיהיה פטור אם יעשה כן, וייתכן שלא ראה צורך לכפול את הדברים. הרמ"א שם מוסיף: "ויש אומרים דאינו מחויב לכבד אביו רשע אלא אם כן עשה תשובה" (הטור, מרדכי פרק כיצד, ובהגהות מימוני פ"ו דהלכות ממרים).

הש"ך שם (ס"ק כ) כותב בדעת הרמ"א, שעל אף שאינו צריך לכבדו, אסור לצערו, כדלקמן ס"י רמ"א, ד-ה, וכ"כ גם הט"ז שם (ס"ק יז), ומציין שכך גם עולה מהר"ן בקידושין (על הרי"ף יג, ב). כמו כן הוא מסביר בשיטת הטור שאם לקללו זהו רק איסור, ממילא לכבדו אין חיוב כלל. גם החיד"א ב'מדבר קדמות' מערכת כ אות ד כותב: "ולצערו ולזלו נראה דאסור", ומביא מהזוהר הקדוש שרחל אמנו ע"ה נענשה על אשר ציערה לאביה בענין התרפים אף שנתכוונה להפרישו מע"ז ולכן מתה ולא זכתה לגדל את בנימין. וכך כתב החיד"א גם בספר 'דבש לפי מערכת א' אות טל. וכן כתב גם ה'דבר אברהם' ח"ג ס"י כ.

כטור פסק גם ב'הגהות מימוניות' ה' ממרים ו, יא אות ז, וציין זאת ה'דרכי משה' ביו"ד ס"י רמ אות ה. מחלוקת הרי"ף ור"ת מובאת במרדכי יבמות אות יג ואות צח. במחלוקת

¹שואל ומשיב' מהדורא א חלק ג ס"י קסה. וע"ע במקורות רבים המובאים בספר המפתח בשי"ס מהדורת פרנקל בבא קמא צד, ב.

ראשונים זו עסק הרב משה פיינשטיין ב'איגרות משה' יו"ד א ס"י קלד¹⁹.
 'ערוך השולחן' יו"ד ס"י רמא, ז פוסק כרמב"ם בהל' ממרים ה, יב. ובס"י רמ, לט מביא את
 דברי הרמב"ם בהל' ממרים ו, יא לענין בן ממזר, וכותב שהטור וכמה ראשונים חלקו עליו,
 ולאחר שהוא דוחה כמה נסיונות לתרץ את הרמב"ם, כותב:

ואולי דגם הרמב"ם כוונתו רק בשלילה, כלומר לא לבזותו. אבל אין הלשון משמע
 כן. ואפילו לדעת הרמב"ם נראה דדוקא רשע לתיאבון, אבל להכעיס כמו האפיקורסים
 והמינים, פשיטא שאסור לכבדם. ופשוט דרשע לא מיקרי אלא בעובר עבירות תדיר,
 אבל אם במקרה עבר עבירה לא מקרי רשע, ולכולי עלמא חייב בכבודו ובמוראו.

ומסיים שם שהב"י פסק כרמב"ם, והרמ"א פסק כהטור, וזה דעת רוב הפוסקים, וכן נראה
 עיקר בש"ס שם. בשו"ת 'האלף לך שלמה' (יו"ד ס"י רג) פסק כרמ"א שאין צריך לכבד אב
 שמשתכר מידי פעם ובעת שכרותו אינו מתפלל ואינו מניח תפילין. ובערוך השולחן (רמ, לג)
 כותב: "שאם אינו רשע רק שמתנהג במידות רעות ושנוי לבריות וכן אם היה שיכור - טוב
 שיתרחק את עצמו ממנו".

הרב עובדיה יוסף בשו"ת 'ביע אומר' (ח"ח יו"ד ס"י כא אות ח) מוכיח שבמקום שהרמ"א
 כותב "ויש אומרים" ולא מסיים "וכן עיקר", משמע שאין הוא סובר כך להלכה, והביא דעה
 זו לשם כבוד בלבד.

הב"ח ביו"ד ס"י ר"מ דן במחלוקת הרמב"ם והטור ופוסק: "מיהו נכון להחמיר כהרמב"ם".
 כך פסקו גם בשו"ת 'בן יהודה' ס"י ד, ביחיי אדם' כלל סז סעי' יח, וביקצור שו"ע' ס"י קמג,
 ט. הרב עובדיה יוסף בשו"ת 'ביע אומר' (שם) מסיק שיש לכבד הורים שאינם שומרים תורה
 ומצוות, וכפסק המחבר בשו"ע יורה דעה ס"י רמ, יח²⁰.

ה. כבוד מנהיג ציבור שאינו עושה מעשה עמד

אמרנו כבר לעיל שהרמב"ם לא הביא להלכה את הדרשה "ונשיא בעמד - בעושה מעשה עמד"
 באשר למלך-נשיא, וממילא אין התייחסות מפורשת בדברי הרמב"ם לשאלה האם יש לכבד
 ולירא ממלך שאינו עושה מעשה עמד.

גם בנושא זה עוסק הרב עזרא בצרי ב'דיני ממונות' (ח"ד עמ' נב-נו), ולפיו גם מלך רשע הוא
 מלך, וצריך לכבדו ואסור לקללו כשיטת הרמב"ם וראשונים נוספים שפסקו כך באשר לאב

19. ר' עוד מקורות רבים להסבר מחלוקת זו במפתח לרמב"ם מהד' פרנקל הל' ממרים ה, יב.

20. בענין כיבוד אב ואם שאינם שומרי תורה ומצוות עיין במאמרו של הרב אלחנן שבח בתחומין ו עמ'
 122-126, ובשו"ת 'שרגא המאיר', ה, ס"י לח.

רשע.

הרב שאול ישראלי זצ"ל כותב בהערותיו לקובץ 'בצומת התורה והמדינה' (ח"א עמ' 316) שמלך שאינו עושה מעשה עמך אין צורך לכבדו. כך הוא לומד מתשובתו של אלישע ליהורם בן אחאב (מלכים ב' ג, יד). הרב ישראלי מתקשה מהמסופר על אליהו הנביא שאמר לאחאב מלך ישראל "לא עכרתי את ישראל כי אם אתה ובית אביך" (מלכים א' יח, יח), ואילו לאחר המעמד בהר הכרמל הוא רץ לפני מרכבתו של אחאב - שהיה עובד עבודה זרה - עד הדרך המוליכה ליזרעאל, כדי לחלוק כבוד למלכות (מנחות צח, א; זבחים קב, א; מכילתא דרי ישמעאל בא פרשה יג). הרב ישראלי מתרץ שאליהו עשה זאת לאחר המעשה בהר הכרמל שכל העם חזר בתשובה, ואולי גם אחאב הרהר תשובה באותה שעה, ושוב היה בכלל עושה מעשה עמך, ולכן היה צריך לכבדו. אך הוא מתקשה בדברי המהרש"א בחידושי אגדות לזבחים קב, א (בד"ה וישנס) הכותב:

שראוי לחלוק כבוד אפילו למלכים הקדמונים הרשעים כאלו שזכר, כדאמרינן בפרק הרואה (ברכות נח, א) דמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא, והמזלזל בכבודם כאילו פוגע בכבוד המקום.

ואכן, מצינו מקורות נוספים מהם עולה שיש לכבד מלך-מנהיג, על אף שאינו נוהג כשורה. יעקב אבינו אומר "לאדוני לעשו" (בראשית לב, ה), ועל כך דורשים חז"ל: "לימדה תורה דרך ארץ לחלוק כבוד למלכות" (תנחומא וישלח פרשה ג. וע"ע תנחומא בא ז, ג). ובירושלמי יבמות:

"ולא עצר כח ירבעם עוד בימי אביהו ויגפהו ה' וימות" (דברי הימים ב' יג, כ), אמר ר' שמואל בר נחמן: את סבור שהוא ירבעם, אינו אלא אביה. ולמה ניגף? ר' יוחנן אמר: על שחישד (נ"א: שחיסד) את ירבעם ברבים, הה"ד "ואתם המון רב ועמכם גגלי הזהב אשר עשה לכם ירבעם לאלקים" (שם ח).

(ירושלמי יבמות פט"ז ה"ג; ויק"ר לג, ה)

מפרש 'קרנן העדה':

שביזהו לפני כל קהל ישראל. דאע"ג דרשע היה, היה לו לנהוג כבוד במלכות. שכן מצינו שציוה הקב"ה למשה שינהג כבוד בפרעה.

'קרנן העדה' רומז לדברי משה לפרעה: "נלכה נא שלושת ימים במדבר ונזבחה לה' אלקינו פן יפגענו בדבר או בחרב". (שמות ה, ג). משה אומר בלשון רבים - 'פן יפגענו', על אף שכונתו לפרעה בלבד, כדי שלא לפגוע בכבודו של פרעה²¹. וכך גם בהמשך הענין, בזבחים קב, א נאמר

21. עיין רש"י לשמות שם, ומקורו בשמות רבה ה, טו ובשמות רבה ז, ג.

על הפסוק: "ונצבת לקראתו על שפת היאור" (שמות ז, טו) – "אמר לו הקב"ה למשה: מלך הוא, והסבר לו פנים".

אביה צדק בתוכחתו כנגד ירבעם, והוא לא נענש בשל תוכן תוכחתו. ירבעם מלך ישראל, ממייסדי עבודה זרה בישראל, הוא הדוגמא השלילית למלכים שבאו אחריו והלכו בדרכיו. הוא אף אחד משלושה מלכים שאין להם חלק לעולם הבא (סנהדרין ז, א). למרות שאביה צדק בתוכחתו – כך לא מדברים אל מלך, ולא מבזים אותו ברבים. **העונש הוא על הצורה, על הדרך, בה הוא הוכיח את מלך ישראל** (אף על פי שגם הוא היה מלך), ולא על התוכן. תוכחת מלך ברבים היא בזיונו, ואת זה אין לעשות על אף הצדק שבדברים עצמם.

גם כשהנביא מוכיח את ירבעם העומד ומקטיר לעבודה זרה על המזבח בבית אל, הוא מדבר אל המזבח ואומר לו: "ועצמות אדם ישרפו עליך" (מלכים א' יג, ב). רש"י שם מסביר שהנביא (לפי חז"ל היה זה עידו הנביא) התכוון בדבריו לירבעם עצמו, אך הוא לא אמר לו זאת ישירות, מפני שחלק לו כבוד. וזה בזמן שהוא עובד בפועל עבודה זרה, ובעקבות דברי הנביא הללו הוא רצה להורגו. גם במצב שכזה, אין מבזים מלך בישראל, אלא חולקים לו כבוד. מקור דברי רש"י הם בפסיקתא דרב כהנא ב, ו ובתנחומא תולדות פרשה יב.

מכאן שיש לכבד גם מנהיג רשע שאינו נוהג כשורה, וכאמור לעיל יש איסור תורה לקללו ולהכותו, והעושה כן חייב עונש.

ה. סיכום

א. איסור חמור לקלל או להכות אב ואם, או מנהיג ציבור - לאומי, שבטי, או אף עירוני-מקומי.

ב. אב ואם שאינם נוהגים כראוי אסור לקללם או להכותם, אלא שאם עשה כן פטור מעונש מיתה, אם כי עבר על האיסור. כך סוברים רוב הפוסקים. וכן מנהיג ציבור שאינו נוהג כראוי אסור לקללו או להכותו.

ג. יש מקרים שבהם אדם עבר עבירה פעם אחת וייחשב כאינו עושה מעשה עמך – עבירה חמורה כגון הבא על ערוה והוליד ממנה ממזר (יבמות כב, ב), או עבירה שחייבים עליה מיתה (סנהדרין פה, ב ובבא בתרא ד, א). וכן אדם הפרוץ בעבירות כמו גזל, עריות וכד' נחשב אינו עושה מעשה עמך (בבא קמא צד, ב). ויש מקרים שאדם עבר פעם אחת עבירה מדברי סופרים והוא נחשב כאינו עושה מעשה עמך, אך זאת רק לצורך הענין הזה בלבד, ולדיינים בלבד מותר לקללו ב"מי שפרע" (בבא מציעא מח, ב).

ד. יש לכבד מנהיג רשע שאינו נוהג כשורה, וכך יש לנהוג גם כלפי אב ואם שאינם נוהגים כשורה.

